

Bömbögör Yazıtı: Bir Türk Kunçuyunun Mezar Taşı

Hatice Şirin USER*

Özet: Moğolistan'da son yarım yüzyıldır bulunan Türkçe yazıtlar dikkate değer ölçüdedir. Bunlardan biri de beş satırdan müteşekkil Bömbögör Yazıtı'dır. Bu makale, daha önce Ts. Battulga'nın yayımladığı yazıt metninin yeniden okuma denemesidir. Elde ettiğimiz okuma, yazıtın Karluk boyuna gelin gitmiş bir Türk kağan kızının anısına dikildiğini göstermektedir.

Anahtar sözcükler: Moğolistan Türk Runik Yazıtları, Bömbögör Yazıtı, bir Türk kağan kızının mezar taşı

Inscription of Bombogor, a Tombstone of a Turkish Princess

Abstract: Turkic Runic inscriptions, discovered in Mongolia during the second half of the 20th century and especially in the last decade, are remarkable. Bombogor, consisting of five-lines, is one of these inscriptions. This article is an attempt to re-read the mentioned inscription which was first published by Ts. Battulga and re-published by S. Kosetu. According to my proposed reading, Bombogor is a tombstone which was erected in honour of a Turkish princess who might have married into the Karluk tribe.

Key Words: Turkic Runic Inscriptions from Mongolia, Inscription of Bombogor, a tombstone of a Turkish princess

1. 1960'lı yıllardan günümüze kadar Sovyet, Moğol, Japon ve Alman bilim adamlarının Moğolistan'da yürüttükleri alan araştırmaları, bu bölgede birçok Runik Türk anıt yazıtının bulunup literatüre girmesini sağlamıştır. Bu yeni yazıtların bir kısmı Alyılmaz, Kempf ve Sertkaya tarafından listelenmiştir (Alyılmaz 2003; Kempf 2004; Sertkaya 2008). Daha güncel bir liste, yazıtların fotoğraf ve kopyalarıyla birlikte Abay Kazak Ulttık Pedagogikalık Universiteti bünyesinde Napil Bazılhan başkanlığında hazırlanan *TÜRİK BİTİG Electronic*

* Doç. Dr. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hatice101@yahoo.com

Database Ethno-cultural and Archeological Data adlı veri tabanında yayımlanmıştır. Burada yazıtların harfçevrimi, yazıçevrimi, tercümeleleri ve literatür bilgileri de bulunur (<http://irq.kaznpu.kz>). Yeni bulunan yazıtların büyük bir kısmı, özellikle Moğol bilim adamları Bazılhan, Bayar, Battulga, Bayarhüü ve bşk. tarafından yayımlanmaktadır. Bunların kimisi tek sözcük, kimisi tek satır veya birkaç satırdan müteşekkil kısa metinler olsalar da, her biri Türk dili, kültürü ve tarihi açısından son derece değerlidir. Örneğin, 1992-1997 yılları arasında Dund Gov' aймаğında 4 parça halinde bulunan Del Uul Yazıtı'nda geçen *altm(i)ş kul(a)n [öl(ü)rtüm]/yiti t(ä)bä öl(ü)rt(ü)m/y(e)g(i) rmi bör[i] öl(ü)rt(ü)m* "altmış yaban eşeği öldürdüm/yedi deve öldürdüm/yirmi kurt öldürdüm" cümleleri, hem Moğolistan yazıtlarıyla (ör. Kül İç Çor) hem de Yenisey yazıtlarıyla (ör. Begre, VI. Uybat) üslup açısından örtüşerek, *er erdem* kazanmak için yapılan eylemlerin, topluma yönelik gösterilerde avlanan yaban hayvanı sayısı ile bağlantısına yeni bir kanıt sunar. Nispeten daha eski bir tarihte, 1949'da, Ser-Odjav ve Okladnikov'un bulduğu ve ilk kez 1974'te Nadelyayev'in yayımladığı Tevş Yazıtı'nda geçen *tugçı borg(u)çı y(a)g(i)z çor tigr(a)gı* ibaresi ise, Eski Türk ordusunda *tuğculuk* ve *boruculuğun* üst düzeyde görevler olduğuna, bu görevleri (belki başka yüksek unvanlılarla birlikte) *çor* unvanı taşıyanların (da) icra ettiğine yazılı tanıklık yaptığı gibi; *tugrag* sözcüğünün DLT'deki tanımının ("Hakanın mührü, buyrultusu. Oğuzca. Bunu Türkler bilmez. Ben de aslını bilmiyorum."-DLT I: 462-) eksikliğini, bir başka ifadeyle XI. yüzyılda sözcüğün anlam/kullanım alanının daralmışlığını gösterir. Tevş Yazıtı, DLT'den yaklaşık üç yüz yıl önce (VIII. yy.) yazılmıştır. 1973'te Gov'-Altay aймаğında bulunup ilk kez Novgorodava-Tenişev'in yayımladığı Yamanı Us Yazıtı 2. satırda *t(ä)m(i)ç(i)n t(u)gr(a)g urt(u)m* "(Ben) Temiçin tuğra vurduğum" cümlesinde de geçen *tugrag* yüksek olasılıkla, II. Türk Kağanlığı yönetiminin *belgüsüne* koşut, dönemin diğer Türk boyları (bilhassa Oğuz) liderlerinin erk simgesi idi. Açıit ve Yamanı Us Yazıtı'nı 2000'de yayımlayan Barutcu Özönder, bu iki yazıtın konu alanının *savaş stratejisi* olduğunu saptamıştır (2000a: 147). Daha önce yapılmış konusal sınıflandırmalarda yer almayan bu alanın yapılacak yeni sınıflandırmalara mutlaka eklenmesi gerekir. Konusal alanı yine B. Özönder tarafından evlilik kutsaması olarak tespit edilen Arhanan Yazıtı, gerek konusu, gerekse bir kadının kimliğinin belgelendiği az sayıda Türk yazıtı olması bakımından önemlidir (2000b).

Moğolistan'da üzerinde Eski Türkçe yazıt olan bulgular arasında 25 Mayıs 2008'de Jargalant Hairhan dağ silsilesindeki Ömnöh vadisinde bulunan bir taş mezar özellikle dikkat çekicidir. Burada insan iskeleti kalıntılarının yanında çeşitli objelerle (ahşap semer, demir üzengi ve bşk.) birlikte, üzerine runik harfler kazınmış bir müzik aleti (*morin huur*) de bulunmuştur (Resim IV). *Morin huurun* ahşap yüzeyinin boyun kısmına oniki Runik harf kazılmış, daha

sonra da bu harfler koyu kahverengi boyayla kapatılmıştır. Yazıt Peter Zieme tarafından $y(\ddot{a})p(\cdot)z \ddot{c}ör \text{ ant } (\ddot{a})td(i)m(i)z$ “ $Y(\ddot{a})p(\cdot)z$ and $\ddot{c}ör$ ” we swore an oath” olarak okunmuştur (Törbat vd. 2009: 379). *Morin huur* üstündeki yazıtın Türk kültür tarihindeki değeri, bu müzik aletini Moğollardan önce Türklerin kullanmış olma ihtimalidir.

2. Bömbögör Yazıtı (Moğ. *Şiveetin çuluun koşoo*), Moğolistan’da Bayanhöngör aймаğı, Bömbögör somunun kuzeybatısındaki Şivenı Herem mıntıkasında (Kuzey 46° 07’-Doğu 99°31’) bulunmuştur. Mezar kompleksi bir tümsek, bir dikili taş (*stele*) ve taş çitlerden oluşur. Çit halkanın uzunluğu 22-29 metredir (Resim I). Dikili taşın tepesinde 4 kısa yatay satır ve yan tarafında dikey biçimde kazılmış uzun bir satır vardır. Dikili taşın yüksekliği 1.33 m., uzunluğu 0.20-0.47 m., genişliği 0.16-0.20 m.’dir. Yazıt, Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü’nde görevli bilim adamlarının Govi-Altay ve Bayanhöngör aймаğında yaptığı keşif gezileri sonucunda bulunmuştur. Yazıt metninin fotoğrafı ve taslak kopyası, bulunmasının hemen ardından yayımlanmış (Tseveendorj vd. 2004); metni ise ilk kez Moğol bilim adamı Ts. Battulga (2005; 2006), ikinci kez de Japon bilim adamı S. Kosetu tarafından neşredilmiştir (2010).

Yazıt üzerinde birçok *tamga* bulunmaktadır. Eski Türk damgaları üzerinde çalışmalar yürüten meslektaşım Dr. İbrahim Şahin’den aldığım sözlü bilgilere ve O. Mert’e göre bu damgalar, kağana bağlı alt boyları, aileleri temsil etmektedirler. Mert, ayrıca “kağanlık damgası gibi çok özel bir takım damgalar hariç boy ve aile damgalarının zamanla boyları oluşturan ailelerin sayısına paralel olarak (Bömbögör Yazıtı üzerindeki damgalarda da görüldüğü gibi) küçük değişikliklere uğramış” olduğunu belirtir (2008: 7, 12). Bömbögör Yazıtı’nda Karluk ve Basmıl etnonimlerinin geçmesi, anıt üstündeki *tamgaların* bu boylara ait olduklarına yüksek olasılık sağlasa da, konu üstünde daha ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç vardır.

Aşağıda Bömbögör Yazıtı üzerindeki okuma ve anlamlandırma girişimimiz sunulmuştur:

2.1. Yazıtın harfçevrimi:

Ön yüz

1. wt¹l¹.....ŋ
2. Il²b²Ig² kunçy¹ŋ
3. t¹w¹ltn¹I : l¹w (?) k¹r¹l¹w¹k
4. k^wb¹r¹p : t¹w¹ltn¹l¹d¹I
4. kubr(a)p tult(u)nl(a)dı

Yan yüz

1. w̄zA <t²nr²k²>A s¹r¹A y²r²k²A : y²w̄k²n²<t>k^{w̄}m b¹r¹ r²t²I y¹ηl^ukm y¹w̄k :
b¹s¹ml²g¹ : b¹wd¹n¹(g¹?)

Yazıtın yazıçevrimi**Ön yüz**

1. [k]utl(u)[g kunç(u)y(u)]η
2. il bilg[ä] kunç(u)y(u)η
3. tolt(u)nı : l¹w (?) k(a)rluk
4. kubr(a)p tolt(u)nl(a)dı

Yan yüz

1. üzä <t(ä)nr(i)k>ä (a)sra y(ä)rkä : yük(ü)n<t>(ü)küm b(a)r (ä)rti y(a)η(ı)
ltuk(u)m yok : b(a)sm(ı)l(lı)g : bod(u)n(u)g (?)

Yazıtın tercümesi**Ön yüz**

1. kutlu kunçuyun (majesteleri Prensesin)
2. il bilge kunçuyun
3. kabri! (?) Karluk(lar)
4. toplanıp toprağa verdi.

Yan yüz

1. Yukarıda göge (Gök Tanrı'ya), aşağıda toprağa (Yer Tanrısı'na) tapınmışlığım var idi; sapmışlığım yok (idi). Basmıllı (tebası içinde Basmıl olan) halk!

2.1.1. [k]utl(u)[g kunç(u)y(u)]η: Bu satırda wt¹l¹ ile η arasındaki yaklaşık 3-4 harf okunamaz durumdadır. Kosetu'nun *utup artattıη* onarımı metne uygun değildir. Runik Türk yazıtlarındaki kısa mezar metinlerinin ilk cümleleri, adına yazıt dikilen kişinin kimliğiyle başlamaktadır. Bu metinde de aynı tür bir başlangıç olabileceğini düşünerek varsayımsal *kutlug kunçuyun* okuyuşunu öneriyoruz. *Kutlug*, yazıtlar dönemi Türkçesinde "Tanrıdan *kut* bulmuş, kutlu yüce" anlamıyla cins ad değil, üst düzey bir san olarak kullanılmıştır. Uygur döneminde, hem niteleyici ad hem de antroponim kullanımının çok sayıda örneğini görebiliriz¹. Çin yıllıklarında 阿史那骨篤祿 (*A-shi-na ku-tuo-lu*) olarak geçen (Ekrem

1 Örnekle için bkz. Rybatzki 2000: 262-266; Rybatzki 2006: 470-472)

biri Uygurca Maniheist bir öyküden, diğerleri ise *Kutadgu Bilig*'den alınmıştır. *Kutadgu Bilig*'deki *tul ton* ibarelerinin hepsi (84, 5029, 5824) “dul elbisesi” anlamındadır. Oysa Bömbögör Yazıtın'daki 𐰽𐰺𐰸𐰸 imlasını, bir mezar taşı metnine daha uygun düşecek bir biçimde okuma olanağı vardır³.

P. Zieme'nin 2008'de yayımladığı bir makale, mezarda gömülü bir kadının ölü bedeniyle *necrophilist* ilişkiye giren sarhoş bir adamın kötü amelinin anlatıldığı Maniheist bir öyküde geçen ve o güne dek *tultun* okunan bir sözcük hakkındadır. Le Coq tarafından yayımlandığından bu yana büyük ilgi uyandıran bu öyküdeki *tultun*, van Tongerloo (2008) ve Z. Özertural'ın (2008) sözcüğe farklı bir anlam (“kefen”) vermelerine kadar hep “dul elbisesi” olarak açıklanmıştır (Zieme 2008: 359). Bu dehşet uyandırıcı öyküdeki tartışmalı sözcüğün geçtiği *ötrü b(ä)lihlädi anıg korktu ulug ünün m(a)ñradı t(ä)rkin tultunta tasıkıp tüzdi* (M I, S. 6–7, ZZ. 8–11) cümlesinin bir kısmı, ED'nin *tul* maddesi altında *terkin tultunta tasıkıp tezdi* “He immediately stripped off his mourning garments and ran away=Derhal yas elbiselerini çıkardı ve kaçtı.” olarak tercüme edilmiş (ED: 490a); Klimkeit da sözcüğe “Trauerkleid=yas elbisesi” anlamı vermiştir (2000: 370).

Zieme, bu öyküde geçen sözcüğün “dul elbisesi” veya “kefen” anlamlarıyla metin bağlamına uymamasına ve bir başka Maniheist metinde geçen *tultunka inkä*⁴ koşma sözünde *tultun* ve *in*'in ya eş ya da yakın anlamlı sözcükler olmasına dayanarak, sözcüğü *tultun/toltun* “Grab=mezar” olarak düzeltmiş; *ötrü b(ä)lihlädi anıg korktu ulug ünün m(a)ñradı t(ä)rkin tultunta tasıkıp tüzdi* cümlesini de “Dann erschrak er und fürchtete sich sehr, mit lauter Stimme schrie er. Sogleich ging er aus dem Grab hinaus und floh.= Sonra ödü patladı ve çok korktu. Yüksek sesle bağırdı. Derhal mezardan çıkıp kaçtı” olarak çevirmiştir (2008: 360, 362). Böylece, Eski Uygurca iki öyküde geçen *twltn* / *twltn* yazımlı veriler, Zieme'nin *tultun/toltun* “mezar” sözcüğünü saptamasıyla anlamlı bir zemine oturmuştur.

Zieme'nin tespit ettiği bu sözcük, bizce 𐰽𐰺𐰸𐰸 imlasıyla Bömbögör Yazıtı'nda da geçmektedir. Sözcük “dul elbisesi” anlamıyla metin bağlamına uygun değildir. Yazıtın bir mezar taşı olması ve *tul ton* “dul elbisesi”nin ölümle ilişkisinin kolayca kurulması nedeniyle, Battulga bu sözcüğü metne

3 Uzunca bir süredir bu yazıtta 𐰽𐰺𐰸𐰸 yazımı ve anlamı üzerinde düşünürken, 26-29 Mayıs 2010'da Hacettepe Üniversitesi III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu'nda Semih Tezcan'ın “Etimoloji Önerileri” başlıklı bildirisi aracılığıyla, Peter Zieme'nin *tultun* “mezar” sözcüğü tespitini öğrenmem, yazıtta farklı bir açıdan bakmamı ve yeni bir okuyuş önerme kararı vermeme sağladı.

4 01 *öltükintä kişig taşgaru* 02 *[ki]lmışt[a] it böri azu ad(ı)n* 03 *[a]z(i)gl(i)g [t]nl(i)glar ye(y)ür yok* 04 *yodun buzaru azu tultunka* 05 *inkä kızlāsār k(ä)ntü ät'özi* 06 *-ntä kurt koñuz üzä* 07 *[yoka]d/ur[r] [alk]ayur yok [buzar]* 08 *ymä in[čä kalt]ı tugmaduk* 09 *kılınmadın // : inčip* 10 *kamağda yeg ol ol kim* 11 *bo yertinčü ät'öz birlä* 12 *mähülüg kazganč üküš* 13 *yirün kazgansar : ädgü* 14 *[kılınč kal]ıp yaruk* 15 [] “Wenn ein Mensch gestorben ist, bringt man ihn nach draußen: Hunde, Wölfe oder andere Hauer habende Tiere fressen (ihn), vernichten (ihn oder) zerreißen (ihn), oder man verbirgt ihn in einer Höhle (tultun, in), wo sein Körper durch Würmer und Getier vernichtet wird. Aber es ist besser als daß man nichtgeboren wird, denn derjenige, der mit diesem weltlichen Körper ewigen Besitz und viel Frucht¹³ erwirbt, [tut gute] Taten und [sammelt] Licht [an].” (Zieme 2008: 361)

yakıştırmıştır. Oysa, yazıttaki bu satırın *il bilg[ä] kunç(u)y(u)ñ tult(u)nı/tolt(u)nı* “*il bilge kunçuyun mezarı*” şeklinde mezarda yatanın kim olduğunu belirten bir açıklama cümlesi olması daha makul görünmektedir. Tezcan’a göre *toltun* okunma ihtimali daha yüksek olan bu sözcük, çok fazla yaygınlaşmadan kalan yerel bir türetmedir⁵. Biz de Tezcan’ın *toltun* biçimini benimseyerek metni *il bilg[ä] kunç(u)y(u)ñ tolt(u)nı* okuduk.

2.1.3. k(a)r(luk kubr(a)p tolt(u)n(l)a)dı: Battulga bu cümleyi *qarluq kub arıp tultun aldı* “Karluk toplanıp dul elbisesi giydirdi.” (2005: 123), Kosetu *kuvrap utu altun aldı* “Toplanıp (onları) ele geçirip, (Karluklar) altınları elde ettiler.” (2010: 7) olarak açıklar. Geçişli bir eylem olan *ut-*, “(savaşta veya kumarda) kazanmak” anlamına gelir (ED: 38b-39a). Kosetu’ya göre 2. satır *utu altunı alu* biçimindedir. *Bitigcinin* böylesi kısa bir yazıtta *altun uttu* yerine *utu altun aldı* yazması ve bir önceki cümleyi (*utu altunı alu*) tekrarlaması zayıf bir olasılıktır. Kosetu okumasının tamamında morfolojik ilişkisizlikler ve sentaktik bozukluklar bulunmaktadır.

İkinci sözcüğü (𐰽𐰪𐰇𐰏), metin bağlamına daha uygun düşen *kubrap* (*kubra-*+(X)p) okuma imkanı vardır. Bu zarfa, KÇ Yazıtı’nda Tarduş beyi Kül İç Çor’un ölüm töreni anlatılırken de başvurulmuştur: [...]*ın : üçün : bunça : bod(u)n : kubr(a)p : yogl(a)dı* : (KÇ 27). Hem Bömbögör hem de KÇ mezar taşlarında *kubra-* “(cenaze töreni gibi *belli bir görevi* yerine getirmek üzere) toplanmak, bir araya gelmek” anlamındadır. Eylemin *-n-* ekli biçimini T 4’te *ıda t(a)şda : k(a)lm(i)şu : kubr(a)n(i)p : y(e)ti yüz boltı* cümlesinde görürüz. T 4’teki örnek de, fiilin düzensiz biçimde yığılmak, birikmek değil, “*organize/planlı* halde toplanmak, bir araya gelmek” karşılığında kullanıldığını gösterir. Bu bağlamda, eylemin Eski Uygurcadaki türevi *kuvrag*’ın “a monastic community” (ED: 585a) anlamı kazanması şaşırtıcı olmasa gerek.

Cümle yüklemine oluşturan eylem, *toIt(u)nla-* “gömmek, toprağa vermek” (*toltun* “mezar” +*LA-*) olmalıdır. Türk dili alanında “toprak” ve “mezar” anlamlı sözcüklerin +*LA* ekini alarak “gömmek” anlamında kullanılmasının başka örnekleri de vardır:

A. yer “yer, toprak”+*LA* > *yerle-* → Kzk. *jerle-*, Tat. *cirle-*, Bşk. *yirle-*, Tkm. *yerle-* Uyg. *yerli-* “gömmek, toprağa vermek” vd.

B. sin “mezar”(+*LA*g > *sinleg*) +*LA* > *sinlele-* > *sinnele-* > Ttü. ağz. *sinnile-*

5 Tezcan, sözcüğün kökenbilim açıklamasını şöyle yapmıştır: “Kelime herhalde **toltur-* ‘doldurmak’ fiilinden türemedir. Bu fiil üzerine bağlantı ünlüsü dörtlü değişim gösteren ad türetme eki *-n* gelmiş (*toltur-* + *-Xn* >) **tolturun*, bu da *r-*düşmesiyle *toltun* biçimine girmiştir. Aynı kelime içerisinde *l*, *r* ve *n* ünsüzlerinin bir araya gelmiş olması, *r-*düşmesini ve hece yutumunu kolaylaştırmış olabilir. Bu kabullere göre deyimmin tam anlamı ‘doldurulmak üzere açılan çukur’ demektir ki, ‘mezar’ da zaten başka bir şey değildir. Özetlersek: *tol-tur-* ‘doldurmak’, **tol-tur-un* ‘doldurulacak çukur’ > *toltun* ‘mezar’.” (2010)

“ölüyü sine gömmek” (DS X: 3643); krş. *sinnik* “ölü gömülen yer, kabir (DS X: 3643)⁶

KÇ yazıtından yukarıda verdiğimiz örnek cümle, Bömbögör Yazıtı’ndaki ilgili cümleyle yalnızca *kubrap* zarfı açısından ortaklaşmaz. İki cümlenin yapısı ve anlamı da mükemmel koşutluktur: *bunça bod(u)n kubr(a)p yogl(a)dı* (KÇ 27) // *k(a)rluk kubr(a)p tolt(u)nl(a)dı* (B 3-4). KÇ’deki *bunça bodun*’un yerini, B’de tek bir *bodun* (Karluk) almıştır. Cümlelerin kuruluşundaki kusursuz koşutluk kadar, yüklem eylemlerindeki anlam nüansları da çarpıcıdır: KÇ’de yüklem eyleminin (*yogla-*) çağrışım alanında görkemli bir ölüm töreni, B’deki yüklem eyleminin (*tołtunla-*) sade bir merasim vardır⁷. Son satırın son ibaresi (*basmıllıg bodun*), belki de bu yalınlığı/yalnızlığı gidermek amacıyla yazıtta sonradan yapılmış bir eklentidir.

k(a)rluk kubr(a)p tolt(u)nl(a)dı “Karluk(lar) toplanarak mezara gömdü.”cümlesi, Bömbögör yazıtını Türk kağanlık ailesine mensup bir prensesin mezar taşı olarak tanımlamamızı bizzat sağlamaktadır. Prensесin unvanı ikinci satırda *il bilge kunçuy* olarak belirtilmiştir. Yazıtta Karlukların toplanarak *il bilge kunçuy*’u toprağa verdiği bilgisinden hareketle, bu prensesin Türk Kağanlığı’na bağlı boylardan biri olan Karlukların *yabgu*’sunun eşi veya kızı olduğuna hükmedilebilir. Prensесin adındaki *il bilge* unvanına, İltiş Kağan’ın karısı, Kül Tigin ve Bilge Kağan’ın annesinin (*ilbilgä katun*) ve İkinci Uygur kağanı Moyun Çor’un karısının (*elbilgä katun*) adında/unvanında da rastlamamız, adına Bömbögör yazıtı dikilen prensesin, Türk Kağanlık ailesinden Karluklara gelin olarak gitmiş olma ihtimalini güçlü kılar. Eski Türk boyları yöneticilerinin çocuklarının siyasal ve ekonomik dengeleri/güçleri korumak vb. sebeplerle birbirleriyle evlendirildikleri bilinmektedir. Bunun somut kanıtını BK K 9-10’daki cümleler sunar: *m(ä)n : [t]ürg(i)ş : k(a)g(a)nka : kız(i)m [kunç(u) y(u)]g (ä)rt(i)ñü : ul(u)g : törün : (a)lı birt(i)m* (BK K 9); *tür[g(i)ş k(a)g(a)n] kızın : (ä)rt(i)ñü : ul(u)g : törün ogl(u)ma : (a)lı birt(i)m* (BK K 9-10).

2.1.4. üzä <t(ä)nr(i)k>ä (a)sra y(ä)rkä : yük(ü)n<t(ü)küm b(a)r (ä) rti: Yazıt üstünde görülmeyen 2. sözcük Battulga tarafından doğru saptanmıştır. Battulga ve Kosetu 5. sözcüğü *yükünüküm* okumuşlardır (2005: 124; 2010: 7). Bu okuma, sözcüğün *yükün-* eylemine eklenen *-(O)k* ekiyle ad olduğu anlamına gelir. Oysa cümleyi izleyen *y(a)ñ(i)ltuk(u)m yok* ibaresi, üsluptaki koşutluğu gösterir.

6 Bu eylemi Anadolu ağzlarında *sinle-* olarak ararken, *sinnile-* biçiminde aramam gerektiğini bildiren Semih Tezcan’a teşekkür ederim.

7 Anısına Bömbögör yazıtı dikilen *kunçuyun* cenaze törenine yalnızca Karlukların iştirak etmesi anlamlıdır. Oysa Kül İç Çor’un, keza Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk ve diğer erk sahiplerinin *yog* törenlerine *bunça bodun* katılmış (*kubrap yoglamış*), hatta kimisinde katılımcılar, ait oldukları etnik kimlikleri ve adlarına kadar detaylandırılmıştır. *İl bilge kunçuyun* toprağa verilisi sırasındaki bu tenhalık, acaba onun yönetiminde etkin rol oynamamasından mı yoksa cinsiyetinden mi kaynaklanmıştır? Bu soru, benzer içerikli yazıtların bulunup işlenmesiyle yanıtlanabilir.

Erdal, geçmiş zaman partisipi *-dlk*'ın Runik yazılı ve Maniheist kaynaklarda kullanılmasına karşın, *-yOk*'un anılan kaynak eserlerde hiç görülmediğini belirtmektedir: “The perfect participle suffixes are *-mlš*, *-dOk* and *-yOk*; positive *-dOk* is used mainly in runiform and Manichaen sources while *-yOk* is never used in those sources.” (2004: 294). Bu durumda *yükün-* eylemiyle ilgili olarak, bitigcinin ? değil (yani *yükünyüküm* değil), (*yüküntüküm* yazması gerekirken) h işaretini yazmayı unuttuğunu ileri sürebiliriz. Paralel üslup (*yüküntüküm bar// yañltukum yok*), tezimizi doğrular niteliktedir.

2.1.5. b(a)sm(i)l(l)g : bod(u)n: Battulga *basmilig bodun* “Basmıl halkı”; Kosetu *basmilig bodunug* “Basmılları, halkı/milleti, (Basmılların ülke halkını)” olarak açıklar (Battulga (2005: 124; Kosetu 2010: 7). Yazıt üzerinde Kosetu'nun saptadığı son harf (ʃ=g^l) tam seçilmiyor. Bu ibare, *basmillig bodun* “Basmıllı (tebası içinde Basmıl olan) halk” veya *basmillig bodunug* “Basmıllı (tebası içinde Basmıl olan) halkın” olarak da açıklanabilir. DLT'de geçen *Çaruk* “Türklerden Barçuk şehrinde oturan bir adı”; *Çaruklug* “22 Oğuz bölüğünden biri” (İndeks: 836) *tatsız türk olmaz/başsız börk olmaz* “Farssız Türk olmaz/ başsız börk olmaz” (II: 281) gibi ifadeler, etnonim + *+lXg(//+sXg)* yapısının olanaklı olduğunu göstermektedir.

2.2. Karluk ve Basmıl boy adları, yazıtın tarihlendirilmesi açısından önemli olabilir; ancak tarih kaynakları, Moğolistan bölgesi Türk kağanlıkları döneminde bu iki boy -özellikle Basmıllar- hakkında savaşlarla çerçevelenmiş sınırlı bilgiler vermektedir. Kağanlık ailesine mensup *kunçuy*lar ve alt boy liderlerinin evliliklerine dair bilgiler, kaynaklarda yok denecek kadar azdır. Aşağıda önerdiğimiz yazıtın dikiliş tarihine ilişkin olasılıklar, yalnızca yorum niteliği taşımaktadır:

A. II. Türk Kağanlığı tarihinde Basmıllar ve Karlukların adı Uygurlarla yan yana kağanlığın yıkılış yıllarında (741-742) geçmektedir. Bu üçlü ittifakla kağanlığın yıkımı gerçekleşmiştir (Taşağıl 2004: 54-62). Bömbögör Yazıtı, bu ittifakın kurulmasından daha önceki bir tarihte -Karluklar kağanlığa bağlı bir alt boy olarak varlık sürdürürken- dikilmiş olabilir. Adına yazıt dikilen *kunçuy*, bir *A-shih-na* ise, anıt mezarının, Karluk boyunun kağanlığa bağlılığının bir simgesi olarak, II. Türk Devleti'nin parlak bir döneminde hazırlandığı düşünülebilir.

B. İl bilge unvanı, ikinci Uygur kağanı Moyun Çor'un karısının (*elbilgä katun*) adında da bulunduğu için, anısına Bömbögör Yazıtı dikilen *kunçuy*'un bir *Yaglakar* olma ihtimali de vardır. Üçlü ittifak sırasında Uygur kağanlık ailesinden bir *kunçuy* ile Kutlug Bilge Kül zamanında (745-747) *sol (doğu) yabguluğa* atanan (Kafesoğlu 1995: 138) Karluk lideri arasında evlilik gerçekleşmiş olabilir.

basmillig bodun “tebası içinde Basmıl olan halk”, üçlü ittifakın ilk yıllarındaki (741-742), Karluk-Basmıl ortaklığına adeta vurgu yapmaktadır⁸. Karluklar İç Asya’daki yurtlarından, aynı yıllarda (745-747), Uygurlar tarafından Batı bölgelere, On Ok topraklarına sürülmüşler (Golden 2002: 114); Ötüken’de kalan Karluklar (*Üç Karluk*), II. Uygur kağanı Moyun Çor zamanında (747-759) Kırgız, Çik, Türgiş ve Basmıl boylarıyla ittifak kurup Moyun Çor’a baş kaldırmışlardır (753). Karluklar ve Basmıllar, 754’te Uygur ordusu tarafından kesin yenilgiye uğratılmıştır. Karlukların sağ kalanları da Türgiş topraklarına sığınmıştır (ŞU B1-2). Buna dayanarak, yazıtın tarihlendirilmesi bağlamında 754, *terminus post quem*⁹ olarak belirlenebilir. Zira bu tarihten sonra Ötüken’de etkin bir Karluk varlığından söz edilmez.

Kısaltmalar

B: Bömbögör Yazıtı

BK: Bilge Kağan Yazıtı

DLT: *Divanü Lûgat-it-Türk*

DTSI: *Drevnetyurskiy slovar*

ED: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* → Clauson 1972.

KÇ: Kül İç Çor Yazıtı

KT: Kül Tigin Yazıtı

ŞU: Şine Usu Yazıtı

Ta. Taryat Yazıtı

Kaynaklar

- ALYILMAZ, C. (2003), “Moğolistan’da Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Ait Bazı Eserler ve Buldukları Yerler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 21, Erzurum, 181-199.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. S.(2000a), “Eski Türk Çağı Yazıtları: I. Açıit Yazıtları I-II, II. Yamanı-Us Yazıtı”, *KÖK Araştırmalar II/1, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, (Güz 2000), Ankara: KÖKSAV Yayınları, 147-153.
- (2000b), “Eski Türk Çağı Yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Arhanan Yazıtı, III. Hangiday Yazıtı”, *KÖK Araştırmalar II/1, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, (Bahar 2000), Ankara: KÖKSAV Yayınları, 121-133.
- BATTULGA, Ts. (2005), *Mongolın Runi Biçgiin Dursgaluud. Corpus Scriptorum*, Tomus 1-3, Ulaanbaatar.

8 742’de, Karluk-Basmıl-Uygur ortaklığıyla *A-shih-na* soyundan gelen Basmıl lideri Chie-tie-i-shih kağan ilan edilmiştir Sağ ve sol kanat yabgulokları ise Karluklar ve Uygurlar paylaşmışlardır; ancak Basmıl liderinin kağanlığı uzun sürmemiştir. Müttefiklerin arasının açılmasını müteakip kağan ilan edilen Basmıl lideri öldürülmüş; Uygur *elteberi* Kutlug Bilge Kül *kağan* seçilmiştir (745) (Taşağıl 2004: 57, 59). Bu karışıklıklar sırasında Karluk-Basmıl ortaklığının bozulmasına rağmen, bu iki boyun adı yazıtta dostâne biçimde yan yana getirilebilir mi? Zor bir soru gibi görünse de, daha derin araştırmalarla net bir yanıt ulaşılabılır.

9 Lat. *terminus ante quem* “önceki nokta” *terminus post quem* “sonraki nokta”. Epigrafide, tarihi kesin olarak bilinemeyen ama zaman içinde iki uç noktasi saptanabilen yazıtlar için kullanılan terimler (Kaliç 2006: 242).

- BATTULGA, Ts. (2006), “Bömbögöriyn Biçees”, *Mongol Sudlal*, XXVI, Ulaanbaatar, 26-30.
- CLAUSON, Sir G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Divanü Lûgat-it-Türk I-IV* (1998-1999), (Çeviren: B. ATALAY), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EKREM, E. (2008), “Baz Kağan Meselesi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 47-64. (Ağ adresi: http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/V-1_Mart2008/266_4_MTAD_5-1_EEkrem_47-64.pdf)
- ERDAL, M. (2004), *A Grammar Of Old Turkic*, Leiden: Brill Academic Publishers.
- GOLDEN, P. B. (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çeviren: O. Karatay), Ankara: Karam Yayınları.
- KAFESOĞLU, İ. (1995), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KALİÇ, S. (2006), *Ortak Kültür Kavramları Sözlüğü*, İstanbul: 3F Yayınevi.
- KEMPF, B. (2004), “Old-Turkic Runiform Inscriptions in Mongolia: An Overview”, *Turkic Languages* 8, Wiesbaden, 41-51.
- KLIMKEIT, H.-J. (2000), “Das Weiterleben manichäischer Erzählstoffe im Islam. Ein Beispiel aus der sog. “arabischen Buddhalgende””, Emmerick, R. E.-Sundermann, W.-Zieme, P. (Hrsg.): *Studia Manichaica. IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus, Berlin, 14.–18. Juli 1997*. Berlin, 366–373.
- KOSETU, S. (2010), “Newly Found Turkic Inscription from Bömbögör: On the Conflict for the Hegemony in Mongolia from the Qarluq’a Viewpoint”, *New Trends in Studies on Liao, Jin and Xi-Xia (3)*, Edited by: S. Arakawa, Y. Takai, K. Watanabe, Tokyo University of Foreign Studies, Research Institute for Language and Culture of Asia and Africa (ILCAA): Tokyo.
- MERT, O. (2008), “Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliyyede Bulunan Damgalar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Erzurum, 281-305.
- NADELYAYEV, V. M. (1974), “Drevnetyurkskaya nadpis Hovd-somona MNR”, *Bronzoviy i jelezny vek Sibirii*, Novosibirsk, 136-166.
- ÖZERTURAL, Z. (2008), *Der uigurische Manichäismus. Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*, Wiesbaden.
- RYBATZKI, V. (2000), “Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions”, *CAJ*, Vol. 44/2, Wiesbaden: Harrasowitz, 205-292.
- (2006), *Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente, Eine lexikalische Untersuchung*, Helsinki: Yliopistopaino Oy (Erişim Tarihi: 23.07. 2007; Genel ağ adresi: <http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/aasia/vk/rybatzki/dieperso.pdf>)
- SERTKAYA, O.F. (2008), “Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, Sayı 2, Bahar 2008, Ankara, 7-34.
- TAŞAĞIL, A.(2004), *Göktürkler III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TEZCAN, S. (2010), “Etimoloji Önerileri”, *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 2010, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara (yayımlanmamış bildiri).
- TONGERLOO, A. Van (2009), “A Nobleman in Trouble or the Consequences of Drunkenness”: *Literarische Stoffe in mitteliranischer Zeit*, D. DURKIN-MEISTERERNST-C. RECK-D. WEBER – (eds.), *Literarische Stoffe und ihre Gestaltung in mitteliranischer Zeit. Kolloquium anlässlich des 70. Geburtstages von Werner Sundermann*, Dr. Ludwig

Reichert Verlag: Wiesbaden, 287-305+Tafeln XII und XIII.

- TSEVEENDORJ D.- BATBOLD N.- ENHTÖR, A.- BAZARGÜR, D. (2004), “Govi-altay, Bayanhöngör aymgiyn zarim nutagt hiysennarheologiyiyn sudalgaa (ur'dçilsan ür dungees)”, *Arheologiyın sudalgaa*, Tomus II (XXII), Fasc. 1-23, Ulaanbaatar, 5-17..
- TÖRBAT, Ts.-DUNBÜREE, B.-BEMMANN-J.-HÖLLMANN, T.O.-ZIEME, P. (2009), “A Rock Tomb of The Ancient Turkic Period in the Hargalant Khairkhan Mountains, Khovd Aimag, with The Oldest Preserved Horse-Head Fiddle in Mongolia–A Preliminary Report”, in *Current Archaeological Research in Mongolia*, Papers from the First International Conference on “Archaeological Research in Mongolia” held in Ulaanbaatar, August 19th–23rd, 2007, Volume 4, Edited by Jan Bemann, Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, 365-383.
- ZIEME, P. (2008), “Abschied vom Altürkischen Witwenkleid”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 61 (3), 359–364.

Resim 1

Resim II

Resim III

(<http://irq.kaznpu.kz/?lang=e&mod=1&tid=1&oid=82&m=2>)

Resim IV (Törbat vd. 2009: 375)